

PARASZTSÁG ÉS ZSOLDOSZOLGÁLAT A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Maksay Ferenc

Azokban az időkben, amikor Magyarország népe élethalálharcát vívta a török hódítók ellen, az országlakosság túlnyomó része paraszti állapotú volt. Történetírásunk mindeddig mégsem adott számot arról, milyen arányban és milyen formák közt vett részt parasztságunk ezekben a honvédő harcokban.

Az erre vonatkozó szétszórt adatok közül fel sem vetették a kérdést, a korszak hadtörténelmének leglelkesebb kutatója és legjobb ismerője, Takáts Sándor pedig inkább csak általánosságban érintette.¹ Valójában csak az utolsó évek kutatóinak figyelme terelődött ebbe az irányba; ők segítettek előbbre egy-egy részletkérdés megoldását.² Ennek a tanulmánynak is hasonló a célja.

Meg kívánjuk vizsgálni: 1. Mekkora volt és hogyan jelentkezett a királyi Magyarország védelmét szolgáló katonai szervezetek zsoldos-szükséglete a XVI. században? 2. Milyen lehetőség kínálkozott arra, hogy e szükséglet egy részét a parasztság kielégítse? 3. Hogyan ment végbe a paraszti elemek tényleges bekapcsolódása a szolgálatba?

1. A feudális rend élén álló uralkodó már Mohács előtt is sok zsoldost tartott a maga költségén. A zsoldosokat Mátyás király európai híru seregének felbomlása után sem lehetett nélkülözni, a nagy katasztrófa után pedig állandóan szaporítani kellett a számukat. Egyfelől a mind jobban kiépülő végvárrendszer kívánt erős királyi őrségeket; nemcsak a fokozódó ellenséges nyomás elhárítására épült új várakat kellett ilyenekkel megtölteni, hanem azokat is, amelyeket eddig tulajdonosaiknak, a nagybirtokos-családoknak familiáris-katonái, ill. zsoldosai őriztek. Ezek a családok ugyanis vagy kihaltak, vagy elvesztették birtokaik jelentős

¹ Takáts Sándor: A magyar gyalogság kialakulása. Bp. 1908. Szegő Pál (Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig, 1541–1593. Bp. 1911.) a koráig ismert adatokat foglalta össze.

² Elsősorban a Főiskolai Történeti Tankönyv (Sinkovics István fejezetei), azután N. Kiss István cikke: A parasztság és a főurak 16. századi honvédő harcunkban. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban HTK.) 1954. 3–4. füzet.

részét, vagy pedig — Jagelló-kori politikájukat továbbfejlesztve — igyekeztek a rájuk nehezedő terheket a király vállára hárítani. Az országgyűlésen a rendek többször hangsúlyozták, hogy a várvédelmet első sorban a király feladatának tekintik. Másrészt, az állandó jellegű végvári katonaságon kívül, a király mozgó hadseregének is sok katonára volt szüksége; ezek a királyi seregek alkották a szinte évenként megismétlődő hadjáratokon a török ellen küzdő erők magvát.

A zsoldos-csapatok növelésének azonban mélyebben fekvő oka is volt: az addig uralkodó feudális hadszervezetnek Európaszerte erősödő válsága. A banderiális hadsereget, mely a királytól vagy a főuraktól személyesen függő s az ő birtokaikon eltartott hűbéresekből, harcos jobbágyokból állott, Európa más részein már régen korszerűtlennek tekintették a zsoldossereggel szemben.

A XVI. század zsoldoserege természetesen nem jelentett még állandó hadsereget. A „mezei” zsoldosokat általában a hadjárat idejére, néhány hónapra vették fel és a végvári őrségek személyzete is erősen hullámozott a veszély növekedésétől, csökkenésétől függően, meg a parancsnok-cserék során. Volt ugyan a végváraknak állandó őrséggel is — sok vitéz éveken át egy helyen szolgált, — de a békés időkre szabott őrség-létszám csekély maradt és az őrcsapatok még csirájává sem válhattak a későbbi állandó hadseregnek.³

A király pénzén tartott katonák együttes száma ezek szerint igen változó volt, nemcsak egy naptári éven belül, hanem az évek egymástutánját tekintve is. A század folyamán kétszázévtől növekedett. Becslések szerint tavasztól őszig mintegy 20—25 000 főre kellett rúgnia, ez a szám azonban nagyobb hadjárat idején kétszeresére is fölmehetett. Amennyire megállapítható, e létszámnak csak egyik fele került ki magyarországi lakókból, a másik fél külföldiekből állt. (Az utóbbiak első sorban a német birodalom területéről, a Balkánról, valamint a Magyarországgal határos többi államból toborzódtak.)

A városok, melyek már az előző században — mindenkinél előbb — gondoskodtak biztonságukról állandó zsoldos-őrségek szerződtetése útján, most, a nagy veszélyek idején királyi várakba is kellett, hogy küldjenek maguk-fizette zsoldosokat, de valamennyiükéi együttesen sem érték el az 1000-es létszámot.

A hadseregnek — eredete szerint — harmadik nagy alkotórésze a főurak és nemesek pénzén tartott katonákból, továbbá a szükség esetén összehívott „felkelőkből” állott. Mivel a kiállítás és eltartás terhe itt a rendekre hárult, azok pedig minden terhet csak hosszas alkudozás után voltak hajlandók vállalni, az időről időre tartott országgyűléseken kellett eldönie annak, hogy az elkövetkező évben vagy években hogyan

³ V. ö. E. Heischmann: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien. 1925. 12. skk. o.

teremtik meg a rendi seregek felállításának anyagi alapjait és hogy a szervezés milyen módon fog végbemenni. A megszavazásnak két alapformája volt, mindkettőnek eredete a korábbi századokra nyúlik vissza: a rendek egyrészt jobbágytelkek után meghatározott számú katona felvételét és eltartását vállalták, — csak hadjárat idejére vagy állandó szolgálatra, végvárakba — másrészt jobbágyportáik szerint olyan pénzadó (dica) fizetését, melyet elsősorban zsoldosok fogadására és eltartására kellett fordítani. A pénz túlnyomórészt jobbágyaik zsebéből került ki, de időnként a magukéból is.⁴

A telkek után megszavazott katonákat általában csak a hadjáratok idejére volt szokás kiállítani, úgyhogy a seregszervezésnek ez a módja gyakran alig vált el az ú. n. részleges fölkeléstől. De már korán megmutatkozott az a szándék, hogy az ország állandó védelméről is gondoskodjanak.⁵ Az 1538-i országgyűlés a 100 telek utáni lovasokat állandó védelemre kívánta tartani és különválasztotta őket a veszély esetén fel-fegyverzendőktől.⁶ 1543-ban „pro continua defensione” készenlétbe állítandó katonákról határoztak.⁷ A szándék 1555-ben öltött meghatározott formát: az országgyűlés határozata szerint ezentúl 100 jobbágyonként „minden felmerülő szükség esetére, állandóan” fognak majd 2—2 lovas-katonát tartani. Ezt a határozatot utóbb többször megismételték, az állandóan szolgálókat végvárakba rendelve, s a lovasokat helyenként gyalogokkal váltva föl.⁸

A porták után szedett ú. n. rovásadó (dica) összege csak egy-egy hadjárat idejére volt elegendő „ad conducendos et alendos equites”,⁹ „ad conservationem gentium, pro regni defensione arciumque finitimarum provisionibus”¹⁰ s így nem volt akadálya annak, hogy a rovásadó katonáit időnként együtt fogadják fel az ugyancsak időleges szolgálatra szánt telegkatonasággal.¹¹ A seregek szervezését és vezetését a rendek csak egy-egy időre tudták maguknak megtartani, így az 1595 utáni években:

⁴ Eleinte 20 telek után 1 lovaszt ígértek (helyette esetleg gyalogokat; az egytelkesek és más szegénynemesek 5—10 telek után adtak), utóbb 100 telkenként, ill. jobbágyonként 2—20 katonát, 10 portánként 6-ot, máskor a jobbágyok 1/5-ének, 1/10-ének fölfegyverzését, ismét máskor 36 jobbágyonként egy nehézfegyverzetűt; igen ritkán meghatározott számú katona tartására is vállalkoztak. L. a Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: MOE) és a Corpus Juris köteteit. A megyék néha — közvetlen veszély esetén — portánként, sőt jobbágyonként szavazták meg 1—1 katona rövid időre való tartását: Corpus Statutorum (a továbbiakban: CS.) V/1. 52—55. o. IV/1. 43. o. III. 20. o.

⁵ Az „állandó” védelmet itt a végvárrendszer követelte meg. A mi „állandó” katonáink tehát nem azonosíthatók azzal az „állandó hadsereggel”, amely az egykori európai államok legtöbbjének rendi gyűlésein oly szenvedélyes viták tárgya volt s amely végül ott is csak jóval később valósult meg. V. ö. Heischmann i. m. 72. skk. o.

⁶ MOE II. 59. o.

⁷ 1543:13.

⁸ 1555:4—6, 1566:19; 3 lovas. 1563:18, 1574:10, 1578:7.

⁹ 1543:8.

¹⁰ 1548:23.

¹¹ 1543:8.

ebben az időben a felfogadás sem központi irányítással és nem is az összeg begyűjtése után történt, hanem maguk a fizetésre kötelezettek veték fel és küldték a kapitányhoz katonájukat.¹²

Általános vagy részleges fölkelés esetén — előbbi az egész országra terjedt ki, az utóbbi csak veszélyeztetett területekre — minden nagybirtokosnak és nemesnek személyesen kellett hadbavonulnia, mellettük rendszerint a jobbágyság egy részének, általában 1/5-ének is, végső szükségben valamennyi jobbágnak. A zsoldosoknak itt is volt szerepük: a főrvény¹³ bizonyos személyek esetében a felkelés megváltását írta elő. Az ilyenek, de rajtuk kívül más nemesek is, maguk helyett fizetett katonákat küldtek a felkelő seregbe.

A telkek után megszavazott katonák egy részét is csak ilyen alkalmakkor vitték hadba.¹⁴

Telkek után kiállított, rovasadó-összegegen fogadott katonákon és fölkelőseregeken kívül megvoltak még a maradványai a nagyurak egykori magánhadseregeinek is. Ahol elkerülhetetlen volt, hogy váraikat maguk védjék meg az ellenséges támadástól vagy mögöttes területen a rabló-támadásoktól, ott a költségesebb magánzsoldosok helyett sokszor beérték a régimódi, évről-évre fizetett, ill. kézpénzfizetés helyett csak eltartott familiáris-csapatokkal. Kivételképp azonban megesett, hogy az urak saját költségükön zsoldosokat is tartottak.

A rendek különféle címeiken kiállított seregeiben, a magánvárankban és az urak személye körül az átlagos nagyságú évi hadivállalkozások idején sem gyűlhetett össze több 4—6 ezer zsoldosnál. Ez a szám csak a legnagyobb veszedelmek esetén érhetette el a 15—20 000-et.¹⁵

Az elmondottak szerint a század vége felé a magyarországi haderő hazai eredetű része — a fölkelőket és a familiárisokat leszámítva — az átlagos hadjáratokon mintegy 12—18 000 főből, rendkívüli veszély esetén vagy nagy felkészülés után kb. 35—45 000 főből állott. Általánosságban nem volt akadálya annak, hogy a haderő bármely részének utánpótlása a rendiségen kívülálló elemekből (parasztokból, pásztorokból, városlakó kézművesekből, kereskedőkből) kerüljön ki, — még a nemesi fölkelés részesei is küldhettek a seregbe maguk helyett nem-nemeseket. Ám a gyakorlatban a paraszttság-polgárság vállalkozását több tényező korlátozta. Nem szólnunk most az általánosokról, így a honvédelmet szer-

¹² 1595:2, 3, 17 és későbbiek.

¹³ 1542 (besztercebányai országgyűlés):32.

¹⁴ 1537-ben 20 telek után 1 lovas. Az utóbbi szám később 5-ig is föment: 1537:13, 1545:5 és más te.-ek. Külön szabályozták az egytelkes nemesek, az osztatlanul gazdálkodók és a betegségük, öregségük vagy szolgálatuk miatt otthon maradók kötelezettségeit. Időnként a nemeseknek is csak egy hányadát vonultatták fel.

¹⁵ Jellemző *Forgách Ferenc* leírása: „robur legionum nullum, et si bellum ingrueret, miles subitarii conscriberatur. saepe aut jam confecto bello, aut nullo usu”: *Commentarii. Magyar Történelmi Emlékek. Írók. XVI. Pest. 1866. 306. o.* A számbecsléseknél *Demkó K.* munkáját vettük alapul: Magyarország hadi ereje a XVI. században. HTK. 1916. 1. skk. o.

vező nemesi osztály bizalmatlanságáról az 1514-i fölkelésben ellene fordult jobbágysággal szemben, vagy a vitézi életmódtól idegenkedő paraszti konzervatívizmusról, — hiszen ezeket a gátló okokat a kegyetlen háború rendkívüli viszonyai csakhamar megtörték és sokszor az ellenkezőjükre fordították. Alig volt azonban kiküszöbölhető az a körülmény, hogy a nem-nemesek a lovasszolgálathoz sem kellő gyakorlatot nem szerezhettek maguknak, sem anyagi erők nem voltak a lótarthatáshoz és a szükséges felszerelés megszerzéséhez elegendők. Ez alól legfeljebb a telkesjobbágyság leggazdagabb rétege jelentett kivételt — nem egyet közülük már földesura felszabadított és katonai szolgálatra vett igénybe, — a szegények közül pedig néhány lóhoz, fegyveres őrzéshez szokott pásztor. Ezek szerint a paraszti-polgári származásúaknak, ha a vitézi életre adták fejüket, általában nem maradt más választásuk a gyalogság szolgálatnál, ill. az ezt kiegészítő naszádosaságnál, igen ritkán a szakképzettséget igénylő tüzérségnél. Ilyen helyekre a nemességnek legfeljebb egészen elszegényedett elemei pályáztak: az armalisták és azok, akiket a hódoltság földönfutókká tett. Gyakorlatilag tehát egyedül a gyalogság volt a rendiségen kívül maradtak nagy felvevője.

A gyalogság számaránya a lovassághoz viszonyítva közvetlenül Mohács után még igen csekély volt. Csupán a várak fokozatos kiépülésével, igazában csak az 50-es évektől kapott egyre nagyobb súlyt és vált számszerűen is jelentékennyé.¹⁶ De ez a gyalogság — a végvári gyalogok egy részét leszámítva — a lovassággal szemben még sokáig megtartott valamit „időszakos” jellegéből. A várak állandó őrsége a század közepéig nagyobb részében lovas volt és azután is csak ostromra való készülétek idején növelték meg a gyalogok számát a lovon szolgálók többszörösére. Az egykorúak természetesnek találták, hogy az 1555 óta kiállítandó „állandó katonák” mindig lovasok legyenek és csak két évtized múlva¹⁷ intézkedtek úgy, hogy helyettük némely megyék gyalogosokat tartanak. A telkek után kiállított katonák jó ideig csupán lovasok, a század közepétől hallunk mellettük — utóbb egyre nagyobb számban — gyalogosokról is. A telekkatonaságról hozott törvénycikkek pedig nyilvánvalóan a gyakorlati élet igényeit tükrözik, tehát joggal következtünk belőlük a haderő más alkotórészeire is. Hasonló lehetett az arányeltolódás a rovásadó-pénzen fogadott zsoldosok és a király vagy az urak mezei zsoldosainak seregein belül. Forgách Ferenc még az 1566-os év eseményeinek leírásakor is a gyalogos szolgálattól való idegenkedésről beszél.¹⁸

A gyalogság évtizedről-évtizedre növekvő százalékaránya közepes hadjáratoknál hihetőleg csak a század végén érte el a 40–60-at, de a nagy

¹⁶ V. ö. Takáts: i. m. 19. skk. o.

¹⁷ 1574:10.

¹⁸ I. m. 349–350. o. — Nyugaton már a századforduló táján kezdik növelni a gyalogság számát, de nem mindenütt egyforma sikerrel. V. ö.: Delbrück: Geschichte der Kriegskunst. Berlin, 1920. 8. skk. o.

veszélyek idején felfogadott zsoldosok és hadbavonult várvédők tízezrei valószínűleg már korábban is jelentős részükben gyalog szolgáltak.

2. Milyen volt ugyanebben az időben a paraszttság helyzete? Hogy alakult azoknak a paraszti elemeknek az aránya, akik a telkesjobbágy-ságból kiszorultak, s így — kellő nagyságú és elegendőképp felszerelt föld híján — legkönnyebben elszakadhattak a hagyományos paraszti életmódtól és szükség esetén a katonasors viszontagságait is vállalták?

Ilyen elemek mindenkor voltak, amióta csak a magyarországi paraszttságot végkép átfogták a feudális „úrbériség” kapcsai. Számuk az idők során egyre nőtt: a 16. század elejétől már tekintélyes a töredék-telkes parasztok és a szellérek aránya. Köztük vannak a telkesjobbágyoknak azok a gyermekei, akiknek a nagy népszaporulat következtében nem jutott már föld vagy igaerő s azok a volt jobbágyok, akiket háborús vagy természeti csapás, rossz termés, földesúri, gazdagparaszti elnyomás tett tönkre. Földbérletből, napszámból élnek, mint szellérek, máskor meg urakhoz, gazdag parasztokhoz, városokba szegődnek pásztornak, cselédnek, sűrűn változtatják a helyüket. A számukat szaporító tényezők működése a 16. század folyamán sem szünetel, sőt, az utóbbiakon kívül most új, addig ismeretlen okok siettetnek megszorítani ezeknek a „fél-exisztenciáknak” a parasztzágon belüli arányát.

Elsőnek az eladásra hajtott alföldi marhacsordák kivitelének eltil-tásával, a 16. század elején „szabadultak fel”, maradtak kenyér nélkül a pásztorok ezrei, hogy röviddel azután már mint várórségek vagy mezei seregek hajdúi tűnjének föl.¹⁹

1541-től, amint a török az ország szívében végleges szállást vett, áradatszerűen nőtt a hódítók berendezkedése elől menekülők száma. Nagyobb hadjáratok alkalmával (1526, 1529, 1532) már addig is sok család „futott” biztonságosabb területre, most pedig faluszámra vándoroltak fel, három évtizeden át, míg csak nem sikerült a török terjesz-kedésnek gátat vetni.

A harmadik válság az 1550-es években állott be: A királyi Magyar-ország nagybirtokain akkor már több, mint két évtizede tartott a majorsá-gok erőteljes kiépítése s a legtöbb majorságszervező földesúr ekkorra jutott odáig, hogy földje kiterjesztése céljából jobbágytelkeket foglaljon magának: részben az igénybevehető szabad terület összeszűkülése miatt tette ezt, részben pedig azért, mert rájött, hogy művelés alatt álló paraszti birtok kisajátítása kényelmesebb és kifizetőbb, mint töretlen földek művelés alá vétele. A kisbirtokos nemesek ugyanakkor saját kúriáik és kis gazdaságaik kiépítése céljából távolítottak el jobbágyokat telkeikről.

A jelek szerint ezzel egyidőben szűnt meg, vagy csökkent mini-málisra a nagybirtokos majorságok emberfelvevő képessége. A földjük-től elszakítottak most már csak igen ritkán vállalhattak az allodiumok-

¹⁹ Szabó István: A hajduk 1514-ben. Századok. 1950. 187—196. o.

ban béresi, cseléji szolgálatot.²⁰ A felszabaduló munkaerőknek így nem maradt sok választásuk: napszám, alkalmi munkák a növekvő, iparoskereskedő-inasokat is foglalkoztató városokban, a földesuraknál vagy a gazdag parasztoknál. Az áremelkedés miatt azonban az urak a fizetett napszámok bérmunkáját is egyre inkább robotmunkával pótolták s így a század végéig ez a lehetőség is erősen korlátozódott. Sokak számára nem maradt hát egyéb választás a vitézi életnél, másokat meg — mint a szabad életmódhoz szokott, fegyveres pásztor-hajdúkat vagy azokat, akik egy ideig fegyverrel kísérelték meg otthonuk védelmét — már elege ez a pálya vonzotta legjobban.

A magyarországi parasztság teljes száma (Erdély és Szlavónia nélkül) a török hódítás kezdetén 2—2,5 millió között mozgott, s ebből 5—700 000 volt egészen szegény zsellér, bérlő, napszámos, cseléd, pásztor — mintegy 100—140 000 családban. Szolgálatvállásra bármikor kész, fegyveres hajdú kezdetben csak 1—2000 lehetett közülük. A század második felére gyökeresen megváltozik a kép: a maradék Magyarország paraszti lakossága akkor már nem volt több 800 000—1 000 000 főnél, a telkesjobbágyokon kívüli réteg arányát viszont a megmaradt területen belül a török elől menekülők és a kisajátítások 40—50%-ra is megnövelték: a század végére 3—400 000 fő (60—80 000 család) lehetett ilyen.²¹

Ennek a 60—80 000 szegényparaszt-családnak (és mögötte, a második sorban, a 100—120 000 jobbmódúnak) felnőtt férfitagjai jelentették a legfőbb utánpótlást egykori honvédelmünk gyalogsoldosszükséglete számára. Nem járt távol az igazságtól Fráter György, amikor arról beszélt, hogy a Tiszántúl 25 ezer magyar fyalogost is lehetne szerezni.²²

3. Nézzük meg most, milyen körülmények közt kerültek érintkezésbe parasztságunk egyes csoportjai a seregek, őrségek szervezőivel.

Nem tudjuk pontosan figyelemmel kísérni azoknak a földjükről elűzött, otthonuktól megfosztott parasztoknak szenvedésekkel teli vándorútját, akik elpusztult falujukból, a török vagy földesuruk elől menekültek, s akiket hányatott sorsuk leginkább alkalmassá tett a katonaelet vállalására.²³ De egy kis idő után felbukkannak előttünk: ha nem talál-

²⁰ L. mindezekre kéziratos tankönyv-előtanulmányomat: A parasztság helyzete a királyi Magyarországon a XVI. században.

²¹ Számításaink kiindulópontja *Mályusz Elemér* becslése volt: Magyar Művelődéstörténet. II. 117. skk. o., továbbá *Szabó István* számítása: A magyarság életrajza 56., 84., 97. skk. o. és *Demkó*: HTK. 1916. 15. o. A század első évtizedeiben a népességszám nem változhatott lényegesen az 1494-es állapozhoz képest, mert a természetes szaporulattal szemben a másik oldalon ott álltak a délvideki török pusztítások.

²² Idézi *Takáts*: i. m. 18. o.

²³ 1541. júl. 23.: „quasi quotidie veniunt ad nos transfugae ex Turcis“ — írják a budai királyi táborból: Orsz. Levéltár. Litterae ad cameram. (Litt. ad cam.) — „Mivel hogi kegmeg vrunk iffiusagunknak ideien hazankbul el kj budosasunknak es feol ieouesunknek vtanna eletwnknek iob ideiet... istenben boldogul el niugot Kgmeg Vrunk szolgálataiban teolteottuk el, elseoben megh ereonk uolt hozza, az Ngtok gialog renden ualo szolgálj keozt valo hiuatalunkban szolgáltunk“: Orsz. Levéltár. Bathyány-család levéltára. Missiles (Bath. Miss.) Chászár János és Lepseny János.

tak végleges szállást valamelyik, lehetőleg ismerős birtokosnál,²⁴ akkor várak körül vagy városokban húzódtak meg, egyenként — esetleg családjuk maradványaival — vagy csoportosan s a helybeli lakosság megélhetést kereső szegényei közt elkeveredve várták sorsuk jobbrafordulását. Messzi földön tudta mindenki, hogy legkönnyebben ezeken a helyeken lehet katonának állni: a várakban folyik a fölvétel az őrségekbe, a városokban szokták toborozni a „mezei” zsoldosokat. Aki sem várban, sem városban nem talált szerencsét, az a kóbor hajdúk számát szaporította: a legvállalkozóbbak már eleve az ő seregükhöz csatlakozva próbálták szerencsét.

A várak körül csoportosulók sorsa a várkapitányoktól függött: ezek szolgálatba lépésük alkalmával, sok helyen megkapták a várórség kiegészítésének, az elhaltak, szököttek és alkalmatlanok helyébe új zsoldosok fogadásának jogát.²⁵ Ostromra való előkészület idején nagyobb tömegeket is fölvehettek: az egri várba 1552-ben 80-nál többen állottak be.²⁶ A gyulai kapitánynak kötelessége volt váratlan veszély idején a vár és város biztonságára a rendes őrségen felül több katonát alkalmazni.²⁷ A toborzást a várkapitány nevében rendszerint megbízottai végezték:

²⁴ 1558-ban írják Nádasdinak: „Nagyságodnak egy szegény árva szolgálja vagyon nálam, kit én gyermekeségétől fogva tartottam föl és az Nagyságod jószágában vagyon attya és annya Szent Miklóst, minden nemzetsége, kik jöttek volna Szigetéről föl az Nagyságod birtoka és szárnya alá”. Történelmi Tár. (T. Tár.) 1907. 405. o. — Batthyány Ferenc 1539-ben testvérének, Kristófnak ír arról, hogy Kristóf jobbágyai a török és a földesúri tisztek sanyargatásai miatt öhozza szöknek: Batth. Miss.

²⁵ 1552: az elesett és elfogott katonák helyett, a mustra-mester tudtával és jelenlétében lehet újakat fogadni. *Barabás Samu*: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Bp. 1898. Magy. Tört. Emlékek. Okmánytárak. (XXIX—XXX.) I. köt. 179. o. 1560. Kerecsényinek adott feltételek a gyulai kapitányság vállalásakor: „damus supremo capitaneo nostro plenam autoritatem de mortuorum aut discedentium vel inhabilium loco alios conscribendi, dum modo id scitu rationistae nostri fiat et dies, qua quisque discesserit mortuusve aut exauthoratus et alias subrogatus sit, annotetur. *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára (Bp. 1938.) 330. o. L. még: U. ott 201. o. *Gyárfás István*: Dobó István Egerben. Ertekezések a tört. tudományok köréből VIII. 54. o. *Takáts*: i. m. 54—55. — Balassi János zolyomi kapitány 1555-ben királyi parancsra vesz föl őrségkiegészítést: „ad hos omnes, qui in finibus istis sunt, conducerem ducentos...“ Már két hónapja megvannak, „pro praesidio collocati“: Orsz. Levéltár. Nádasdi-család levéltára. Missiles. (Nád. Miss.) 1555. jul. 9. Levél Nádasdi Tamáshoz.

²⁶ „A mellett benn vala kétszáz drabantja, Nyolcvannyaloztat mellé fogadtak vala.“ Tinódi énekében. *Szilády Aron*: XVI. századbeli magyar költők művei. II. (Bp. 1881.) 113. o.

²⁷ *Veress*: i. m. 330. o. Szigetváron 1555-ben volt nagy zsoldos-felvétel: Századok. 1876.257. Kőszegen — mely nem volt királyi vár — 1532-ben Jurisich „allis centum peditibus sua pecunia conductis praesidium auxerat“: *Istvánffy Miklós*: Regni Hungarici historia. (Köln 1685.) 118. o. Drégelyen 1551-ben folynak az előkészületek: 1551. aug. 21. A váci püspök levele: „Antemurale arcis Dregel a colonis summa diligentia restauratur, pedites in ea sunt ducenti circiter, partim ad rationem quintae colonorum conscripti, partim a domino Zondy iussu reverendi domini Nitriensis et meo conducti, quos deo propicio cras omnes lustrabo ac eorum nomina et cognomina deinceps singulorum, quo servire coeperunt ultra veteres pedites in registrum redigam et dominationibus vestris mittam.“ Litt. ad. cam.

hadnagyai, familiárisai, írnokei.²⁸ Általában nem kellett messzire menniök, hogy embereket szerezzenek: közvetlen közelben, a várbirtokon — vagy kissé távolabb, a várúr más birtokain — várta őket a helybeli és az átmenetileg ott szállást vett szegénység.

Ha a várőrségeknek és az urak vezetése alatt álló hadaknak az összetételét kutatjuk, mindenekelőtt megtaláljuk köztük maguknak a földesúr alatt szolgáló jobbágy- és zsellércsaládoknak a tagjait. Ez a jelenség még a feudális hadsereg emléke. „A haramiak egy részét jobbágyaink közül fogadtuk fel” — írja 1550-ben Zrínyi Miklós.²⁹ A Lantos családnév nemcsak a Kanizsa-környéki jobbágyok közt szerepel a XVI. század közepén, hanem Zrínyi Miklós főkapitányi hadai közt is.³⁰ Nem lehet véletlen, hogy az érsekújvári őrség 1586-ban szolgáló gyalogos vitézei közül nyolcnak családnevét az érsekújvári uradalom 1587-i urbáriumának jobbágyai, ill. zsellerei közt is megtaláljuk.³¹ Kelet-Magyarország őrségeit jó ideig megkímélték a katonák átcsoportosításától. A névsorok itt a dunántúliaknál is világosabban mutatják a zsoldosok egy részének eredetét. Munkács vára XVI. századi gyalogosai közt — csak kevésnek maradt ránk a neve közülük — három Munkács-városit és több város-környéki származásút találunk.³² Perényi Gábor a „birtokairól” szerzett 300 gyalogot és lovast,³³ Takaró Mihály, Nádasi nádor tihanyi kapitánya, ura parancsára válaszolva írja: „Megértém a Nagyságod akaratját... Azért azon nap megszerzettem az huszonegy drabantot, a többit is, az mint Nagyságod megparancsolta, ő felsége után, azoknak is gondját viselem és megfogadom őket. Hol Nagyságod azt írja, hogy ő felsége hatta vót, hogy onnan bocsátott vóna valami drabantokat, de Nagyságod azt gondolta róla, hogy job az, melyeket enmagam fogadom, én is azt vallo, mert mikor Kapost viják vala is, akkor is Svorcija uram Gywlaffy uram drabanti közül eresztett vala ide bennek egynehányat; hogy az hir indula, mind elszökének, enmagamat hagyák, de job az,

²⁸ Zrínyi hadnagyait küldi toborzásra: *Német Béla*: Szigetvár története (1903.) 190. o. — Losonci Temesvár ostroma előtt „Stephanum Felduari scribam suum“ küldi pénz előteremtésére és katonák fogadására. Földvári „conductis pecunia cohortibus, quae ad quingentos pedites continebant... ducem eis praefecit Michaellem Totum“. — *Istvánffy* i. m. 211—212. o.

²⁹ *Barabás*, i. m. I. 129. o.

³⁰ U. ott II. 366. skk. és II. 450. skk. o.

³¹ *Bechyes* Gug-on, (az őrségben *Peches*), *Bertók*: Némedin és Ölyveden (zsellérek), *Gyarmati*: Nyeregújfalu, *Hatvani*: Kéten (¼ telkes bíró), *Ifju*: Farnadon, *Izbégi*: Apátin, *Manyay*: Patakon, *Za'ay*: többfelé. Az őrségnévsort l. Orsz. Levéltár. *Lymbus*, Series II. fasc. 14. a. Az urbáriumot: Orsz. Levéltár. *Urbaria* et conscriptiones 45/29.

³² 1570-i munkácsi urbárium, *Urbaria* et Conscriptiones 97/29: *Briga*, *Hege-düs*, *Kakas* (Munkács), *Gáti*, *Pégányi* (Gát), *Munkácsi* (Jánosi). Az őrségnévsor (Lymbus. Ser. II. fasc. 1.) „Isnety“ neve is a munkácsi uradalom egy közsé-géből való származásra utal.

³³ „Collectis aliquot pedibus et equitibus de bonis suis ferme trecentis“: 1556. jun. 24. Zarkándy Pál levele Nádasi Tamáshoz: Nád, Miss.

mint Nagyságod mongja, hogy olyanokat fogagyak, az melyeket ismerök.”³⁴

A vár körül lehetett megtalálni a török elől menekülők egy részét is; az utóbbiak, ha tehettek, ugyancsak a szülőföldjükhöz közeleső végvárban kerestek boldogulást. „Az minemő gyalogok itt vannak, azok mind itt Sziget keről valók, kiknek atyjokfia és atyjók az török birodalomba vannak.”³⁵ „Az gyalognak pedig minden nemzetségek terek birtoka alatt vagyon” — írják Szigetvárról.³⁶ Drégely őrsége hontmegyei jobbágy-menekülőkből nyerte utánpótlását: „miutátul fogvást az pogányság miatt elrblatánk — mondja egyikük — az időtől fogvást Drégely várában ő fölségét szolgálom.”³⁷

A toborzók csak nagyobb vállalkozások idején kerestek embert távolabb, ha „itt, uram jószágában szerit” nem teheték többnek.³⁸ Szigetvár őrségébe az első nagy ostrom előtt a Dráva—Muraközből toboroztak; a nagy harc után a hősi halottak közt mohácsiakat is találunk. 1566-ban messze földről érkezett zsoldosok is harcoltak a várban.³⁹

Az erősségekbe csak a változó helyi szükségletnek megfelelő mennyiségű zsoldost fogadtak fel, városokban azonban nagyobb keretek közt folyt a toborzás: itt gyakran többezres létszámú mezei seregek kitöltésére kerestek embert. A városok nemcsak mint környékük legnépesebb, legismertebb, legjobban megközelíthető helységei váltak erre a szerepre alkalmassá, nem is csak a külvároasaikban szállást vett jött-mentek miatt és nem is csak vásáraik miatt, melyeken hatalmas tömegek fordultak meg, s ahol a toborzók könnyen kítűzhették hivatogó zászlóikat. A városi toborzásnak mindezen túl régi hagyományai is voltak: nálunk, akárcsak Európa sok más helyén, a városok tartottak először saját állandó zsoldosokat, s eleinte — emberhiány esetén — másoknak is gyakran innen kellett pótlást szerezniök.⁴⁰ A polgárság később sem mulasztotta el, hogy saját védelmére katonákat tartson. Gyakran több város adta össze pénzét, hogy a legfontosabb hely biztonságáról gondoskodjék, s ha

³⁴ 1553: T. Tár 1907. 398. o.

³⁵ Litt. ad Cam. 1555. febr. 24-i levél év nélk. melléklete.

³⁶ 1555. T. Tár 1907. 121. o.

³⁷ 1561. Jobbágylevelek, szerk. H. Balázs Eva, 22—23. o.

³⁸ 1583. jun. 30. Debreczeni György levele Monyorókerékre Batthyány Boldizsárhoz: „Az menny gyalognak it vram józagaban zeryt tehettem, im oda kyltem Nagyságod melle. . . Örömet többet kyltem volna, de arra valo nepet it vram józagaban nem találhatek többet.” Bath. Miss.— Szigetvár környékén 1554-ben a pestis miatt nem lehet elegendő drabantot kapni: T. Tár 1906. 104. o. — 1555-ben sem tudnak ugyanott 200-at fogadni: „bizon dolog, hogy itt azokat meg nem találjuk.” T. Tár 1906. 122. o.

³⁹ 1556: „Vellemus ad complementum dictorum peditum ad Zygeth mittendorum intra flumina Dravum et Muram conscribi”: *Barabás* i. m. I. 364. o. — 4 mohácsi legény: *Historia obsidionis insulae. . . Sziget: Szilády* i. m. V. 148. o. — 1566: „noviter conducti praesidiarii, praecipue ii, qui ex remotioribus partibus huc adducti et ex itinere longitudine sumptibus exhausti sunt. . .” *Barabás* i. m. II. 20. o.

⁴⁰ *Rocholl* i. m. HTK. 1954. 3—4. füz. 123. o. *Takáts*, i. m. 17—18. o.

mindez nem volt elegendő, a király saját költségén toborzottatott zsoldost nekik, hajdúk százait fogadta föl védelmükre.⁴¹

Mindez közrejátszott abban, hogy a városok a nagy tömegek szemében mint toborzóhelyek váljanak ismertekké. A megmaradt Magyarország Kassa — főkapitányi székhely — volt a legjelentősebb közvetítő pont. 1552-ben Wiser Ferencet „Kassára és Magyarország más felső részeire” küldték „800 gyalogos felfogadására”.⁴² 1557-ben „Balassa Jánosnak nagy somma pénzt adtak, hogy népet fogadjon vele, azért mast mind Kassán mindenütt erősen fogadják az népet”.⁴³

A Dunántúl és Szlavóniában sem volt más a helyzet: 1547-ben Varasdón kiáltottak zsoldot,⁴⁴ 1543-ban Pécssett várakoztak azok a szegénylegények, akik Nádasdi Tamás szolgálatába akartak állni. Mint a toborzó írja: „it vannak valami szigin leginek, hogy kik engemet vártanak, hogy kik te nagyságodnak szolgáljni akarnak”.⁴⁵ Fehérvárott 1528-ban idegen zsoldosokat is lehetett fogadni.⁴⁶

Sürgős szükség esetén persze a toborzással megbízott tisztek nem vesztegettek csak a városokban, hanem nagy területeket bejártak, s ahol lehetett, mindenütt „megkiáltották a zsoldot”. Ezzel a feladattal a főkapitány, a várkapitány, vagy az urak alsóbbrangú tiszteket bíztak meg. A Kamara a maga tisztviselőit, kamaraispánjait használta föl; előfordult, hogy megyeispán kapott megbízást.⁴⁷

A toborzás az Európa-szerte elterjedt külsőségek közt ment végbe.⁴⁸

Bizonyára sok olyan eset volt, amikor a jelentkező újonc csak apja, vagy rokonsága katonai pályáját követte: így egész zsoldos-generációk virágzottak. Három egri katona ajánlóí írják 1581-ben: „az egyknek attya es atthya fyay Gyulaban mynd weghigh jamborul zolgalthak, az másiknak azonkeppen ugian ith ebben az helyben.”⁴⁹

A török elől menekülők jelentős része nem kaphatott rendszeres alkalmazást sem a gazdasági életben, sem a végvárakban, sem a mezei

⁴¹ Acsády: HTK. L. 82. o. — Bath. Miss. 1588. II. 17. (Dóczy Imre Dobó Ferenchez). — Takáts i. m. 29.

⁴² Országos Levéltár. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 1314. Sárosvár 1550—54-i számadása.

⁴³ Veress; i. m. 267. o. — 1598-ban „Kassa táján” fogadnak többezer embert: Illésházy István nádor följegyzései. Közl.: Kazinczy Gábor. Magy. Tört. Emlékek. Irók. VII. (Pest 1863.) 58. o.

⁴⁴ „Varasdini stipendia proclamantur”: Batthyány Ferenc Batthyány Kristófhöz. 1547. júl. 6. Bath. Miss.

⁴⁵ Nád. Miss. Alap János Nádasdy Tamáshoz. 1543. ápr. 24.

⁴⁶ „Pedites Alemanni ab eo tempore, quo per illustrissimum principem in Alba Regali conducti fuerunt”; Veress; i. m. 115. o.

⁴⁷ Kassai főkapitány megbízatása: 1555. III. 10.: Litt. ad cam. Varkocs Tamás váradi prefektus „peditum manus tumultuarie collegerat”: Istvánffy i. m. 211—212. o. Kamarai megbízatások: Orsz. Levéltár. Expeditiones camerales. 1552. dátum nélk., emlékeztető Zarkandy Pálnak: 1556. febr. 18. Zavargások lecsillapítására a beregmezei főispánnak kell 50—50 lovast és gyalogot gyűjtenie: Orsz. Levéltár. Benigna resolutiones. 1555. jan. 15.

⁴⁸ Takáts, i. m. 257. o. Szegő i. m. 194. o.

⁴⁹ Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint (Bp. 1943.) 245—246. o.

seregekben; velük szaporodtak fel 1548 után többezres létszámúra a hajdúk csapatai. A hajdúknak a tartalék hálátlan sorsa jutott: a törököt leszámítva, szinte mindenkinél, mindenfajta szolgálatot vállaltak. Ha sokáig kellett kereset nélkül, bujkálva, gyakran rabolva élniök, akkor zsold nélkül is elszegődtek, a szabad zsákmány reményében. Az ilyen önkéntesek azután, a „szabad hajdúk”, évtizedeken át viselhettek szerencsésebb kortársaik átkát életmódjuk miatt, de hősi elszántságukat, a törökkel szemben elért fényes sikereiket ellenségeik sem vitathatták el tőlük. Így történt, hogy a 15 éves háború idején már a felfogadásuk ellen hozott tilalmakat sem vette komolyan senki: ezres csoportokban alkalmazták őket és ezrével szolgáltak a király meg az urak zászlaja alatt.⁵⁰

* * *

Azt a kérdést, hogy az ország időről-időre változó zsoldos-kereslete miképp viszonyult a „tartalékhadsereg” kínálatához, eddig fel sem vetették. Takáts Sándor és a nyomában járó történetírók csupán a nacionalizmus szemszögéből fordították felé tekintetüket: milyen arányú volt a magyar zsoldosoknak a honvédelemben való részvétele, — kérdezték — s hogyan változott ez az arány? Hogyan ütköztek itt az idegen uralkodó s a magyar rendek érdekei? Az eredmény egyoldalú, sokszor ellentmondó volt s a lényegét megkerülte.⁵¹

Kétségtelen ugyan, hogy a mezsei seregbeli és a végvári magyarok száma a török elől menekülők megszorodásával s a délszláv eredetű drabantok-hajdúk elmagyarosodásával — különösen az 1540-es évektől — erősen megnőtt, utóbb — Rudolf magyarellenes politikája következtében — átmenetileg csökkent, majd a rendek újra ígéreteket és eredményeket harcoltak ki a magyarok javára,⁵² ám a küzdelem első sorban nem magyarok és idegenek közt, hanem a nyomorgó, hadiszolgálatban is megélhetést kereső szegény nép és a zsold fölött rendelkező, a toborzást irányító német és magyar urak, parancsnokok közt folyt.

Ez a küzdelem főként nagyobb hadjáratok idején, tartós és erős háborús veszély alkalmával vált láthatóvá.

⁵⁰ A hajdúkra, l. Szabó I. id. tanulmányát: Századok, 1950, 187. skk. o. Takáts id. könyvét: 29., 186. o. „Voluntarii”, „líberi pedites”, „agrestes pedites-hajdones”: Bécs ostroma előtt: Istvánffy i. m. 120. o. Egernél 1552-ben: u. ott 208., Brutus János Mihály magyar története. Közli Nagy Iván. Magy. Tört. Emlékek. Irók. XIV. (Bp. 1876.) III. 438. o. Aradnál 1557-ben és a Dunántúl: Forgách: i. m. 33., 107. o.; a 15 éves háborúban: Takáts 107. o., Illésházy leírása i. m. 65., 68. o. A tiltó rendelkezésekre l. HTK. 1914. 424. skk. o. Corpus Juris 1598:29.

⁵¹ Takáts i. m. 8., 19. skk. o. Szegő i. m. 153. skk. o. Szekfü Gyula: Magyar történet.² III. 161. o. — HTK. 1888. 253. o.

⁵² Takáts 8., 19. o. HTK. VII. 528., 657. o. Magyar zsoldos-eskü kizárólagosságának követelése: 1599: 19. tc. — Országgyűlések a magyar zsoldosokért: 1546: 20—21., 1547:6., 1552:10. MOE. VI. 348. o. VIII. 327—28. Magyarok és birodalmiak ellentétének nem utolsó sorban anyagi háttere volt: a toborzással megbízott vállalkozók számára a katonafogadás üzlet, sokszor nyereszkedési alkalom. Nem csoda, ha az érdekelte országok rendel mind maguknak kívánják fenntartani a zsoldosfogadás jogát.

A nehézségek már a hadjáratok előkészítése, a toborzás idején megkezdődtek. A megnövekedett zsoldosszükséglet erős próbára tette a kincstár és az urak anyagi erőit. Kölcsönfelvétel, birtokok zálogbaadása sem használt mindig.⁵³

Így azon voltak, hogy minél kevesebb pénzen, minél több embert szerezhessenek s hozzá lehetőleg a legrövidebb idő alatt, ha csupán rövid időtartamra is: „miles subitarius conscribatur, saepe aut jam confecto bello, aut nullo usu; rursus eadem levitate exauctorabatur.”⁵⁴ Nem csoda, ha ilyen feltételek mellett sokan idegenkedtek a szolgálatvállalástól, különösen, ha a háborús viszonyok ráadásul még az árakat is megemelték s így természetesen magasabb lett a zsold-igény. Ehhez járult, hogy a tavasszal-nyáron induló hadjáratokkal egy időben alkalmi mezőgazdasági munkát is lehetett vállalni, továbbá, hogy — különösen a 15 éves háború idején — csábító ajánlatok érkeztek külföldi zsoldos-szolgálatra. A szegény ember tehát, mielőtt beállott volna valahová, nem egy lehetőség közül választhatott. Az 1595. évi országgyűlés mindenkinek megtiltja, hogy „nagyobb zsold reményében” vagy más okból „külföldi urak szolgálatába” álljon.⁵⁵ 1599-ben Kassán Lengyelország számára tobcroznak embert és fizetnek nagyobb összegű előlegeket.⁵⁶ 1601-ben Mihály vajda Prágából jövet „mindenütt zsoldot kiáltata”, „Tokajnál győjtett valami gaz népet, 8 ezredet”.⁵⁷ A rendek azt is sérelmezték, hogy „sok magyar külföldi zsoldon szolgált katonaként ítéltségének”.⁵⁸ Máskor nem az előnyösebb ajánlatok, hanem egyszerűen a félelem tartotta vissza az embereket. Így pestis idején a járványtól való félelem: nem mertek „az deg közibe jönni”.⁵⁹

A kritikus időkben fellépő kedvező és kedvezőtlen körülmények tehát — a konjunktúra egyfelől és a veszedelmek meg a nyomorúság másfelől — egyként közrejátszottak abban, hogy a katonai szolgálatot vállalóknak a szokásosnál nagyobb erőt adjanak érdekeik védelmére s arra, hogy a megrövidítésükre törekvőkkel szembeszegüljenek. 1552-ben a király felvidéki zsoldosai „nem akarnak megelégedni” az addigi

⁵³ 1529: Laski Jeromos „aegre et difficulter conquisita pecunia“ fogad csapatokat: *Istvánffy* i. m. 102. o. — 1554: „az mustra mester pedig azt mondja, hogy neki azra való pénze nincsen“ (zsoldosfogadásra): *T. Tár* 1906 113—114. o. — 1566: Schwendi főkapitány a toborzás pénzügyi nehézségeiről: *Veress*: i. m. 415. o.

⁵⁴ 1566: *Forgách*: i. m. 306. o.

⁵⁵ 1595: 32. tc.

⁵⁶ *T. Tár* 1907. 283. o.

⁵⁷ *Ilésházy*: i. m. 88. o.

⁵⁸ 1552:3.

⁵⁹ 1554: *T. Tár* 1906. 110—112. o. „Azok is, az kit találék, mind kihalnak, immár pedig sehol egyet sem találhatok.“ U. ott. Előfordultak végül — bár elszigetelten — az ostromzártól való félelem, sőt a gyáva megfutamodás szomorú esetei is: a Kassán megfogadott 150 zsoldosra l. Tinódi előadását: *Szilády* i. m. 115. o.

zsolddal, hiszen már a főurak és nemesek is többet fizetnek annál.⁶⁰ 1555-ben alig találni drabantot, „mert a kik kiszektek, mindenfelé elhirdették, hogy hitvány fizetések vagyon, senki rá nem akar menni”.⁶¹ Zrínyi Miklós és Tahy Ferenc 1556-ban hiába igyekeznek egy egész napon át rábeszélni gyalogosaikat s hiába ígérnek nagyobb zsoldot, nincs eredmény.⁶² 1605-ben Szalonak környékén nem akad gyalogos: „Horwath Marthon azt mondgya, hogy az kiketh talalt volt, azt montak, hogy nem hogy három forentert, de tiz forentert sem ióne masthan be.”⁶³ Amint később írják, „kiki mindenik oda igyekezny akar, az hol iob fizetesek lehetne”.⁶⁴ Francisci Tamás, akinek 1552-ben a nyitrai püspök megbízásából Nagyszombat környékén kellett gyalogosokat toboroznia, leírja, hogy kiküldöttje a környéki faluból 40 embert hozott fel. Maga Francisci kezdett velük tárgyalásba s a kapott utasítások alapján hosszasan sorakoztatta fel előttük az érveket annak érdekében, hogy érjék be a 2 forintos zsolddal. A vár régi harcosai sem kapnak többet, — mondotta, — sőt a királyi naszádosok sem. „Semmit sem értem el, hallani sem akarták”, — írja. Azzal sem ért célt, hogy 25 dénárral megtoldotta ajánlatát, lelkükre kötvén, nehogy ezt a többi várbelinek elárulják. 3 forintot alul nem voltak hajlandók elszegődni. „Ők is megértik a mostani idők szükségét, az áruk drágaságára hivatkoznak és arra, hogy közeledik az aratás, amely többet ígér nekik a zsoldnál.”⁶⁵

A már *elszegődött* zsoldosra a mindennapi élet nélkülözései nehezdedtek a leggyötrelmesebb súllyal. Levelek, kérvények és más iratok ezrei panaszolják el a sokhónapos fizetelenséget, az örökös fázást-éhezést, az éhhalál fenyegető rémét, amelytől nem egy helyen csak koldulás mentette meg az embereket.⁶⁶ Valamivel kedvezőbb volt a helyzete azoknak a végváriaknak, akik a környéken földet, kertet művelhettek, — hogy

⁶⁰ Atq enim iam equites trium, pedites vero duorum florenorum stipendio contentos esse nolle, cum domini et nobiles, qui milites conducunt, equiti quatuor et praeterea solutionem annuam, pediti vero tres florenos solvant; Litt. ad cam. 1552. aug. 9. Wernher György.

⁶¹ T. Tár 1906. 123. o.

⁶² Barabás i. m. I. 390. o.

⁶³ Batth. Miss. 1605. máj. 22. Dániel Lukács Batthyány Ferenchez.

⁶⁴ 1623. nov. 27. u. ott. Hidasi András és társai Horváth Bálinthoz.

⁶⁵ ... nudius tertius scripserat reverendissimus dominus Nitriensis, ut pedites hic conducerem ad Novum Castellum. ... per hominem certum ad villas circumiacentes pro peditibus nunciare (!) curavi ... Interim fuerunt ad 40 pedites ad hodiernum diem huc congregati ... tractavi cum illis peditibus, proponendo eis, quod non modo pedites, qui iam a certis annis in ipso Novo Castello existunt, non haberent plus solutionis duorum florenorum, verum etiam Nazadistae regiae etc. illic pro hac solutione servirent, ideo non licere eis plus petere, quam duos florenos; nihil profeci, noluerunt audire, cum etiam additionem d. 25. eis promitterem, ea tamen lege, ut ceteris et prioribus peditibus in castello servientibus id non detererent, ne et illi tantum peterent, sed absolute se ne nummo minus tribus florenis servituros pesterarunt ... Intelligunt et ipsi necessitates praesentis temporis et obiciunt charistiam omnium rerum, nec non etiam instare messem, quae eis plus sit administratura stipendio ... Litt. ad cam. 1552. jun. 11. — Így kell magyarázni a zsoldosfogadás nehézségeit is: Takács i. m. 16. o. Forgách i. m. 321., 349—50. o.

⁶⁶ T. Tár 1906. 125. o.

a télire való kenyeret megszerezzék, — ipart űzhettek, vagy legalább alkalmi mezőgazdasági munkával, kupec kedéssel segíthettek magukon.⁶⁷ A bécsi udvar és tábornokai, meg a magyar urak jó része, köztük gyakran maguk a várkapitányok is, akik saját igényeik kielégítését fontosabbnak tartották a honvédelem pénzülszükségletének előteremtésénél, kevés részvétellel nézték a vitézek nyomorúságát,⁶⁸ sőt sorsukat sok esetben csak nehezítették. Ők tették bizonytalanná a legénység helyzetét a gyakori létszámapasztással, elbocsájtással,⁶⁹ a legveszélyeztetettebb várakba való áthelyezéssel.⁷⁰

A parasztságból toborzott zsoldosokat nem egyszer a belső megmozdulások leszerelésére, a paraszti ellenállás megtörésére használták fel. Bereg megye főispánjának 1556-ban „a megyében mostanában támadt pártütések elnyomására és ottani alattvalóinknak hűségünkben és engedelmességünkben való megtartására” kellett lovas- és gyalogszoldosokat fogadnia.⁷¹ Tized- és más szolgáltatások behajtásánál sokhelyt volt szükség katonai karhatalomra.⁷²

Amennyire kihasználták a zsoldosokat saját érdekükben, annyira kevés volt irántuk az elismerés. Alig akad példája a kiemelkedő vitézi tettek igazi megbecsülésének és jutalmazásának. Kevesen futottak be olyan pályát, mint a parasztszármazású Szondi György, vagy Bornemissza Gergely⁷³ és még kevesebben kaptak nemesi kiváltságot, ahogyan a gyulai vár vitéze, Balázseák Márton kapott.⁷⁴ Ritka volt az olyan sokszorosán megérdemelt elismerés, amilyenben Eger védői az 1552-es ostrom után részesültek.⁷⁵ A mostoha sorsot csak kevésbé enyhítette az egykori történetírás által annyit hangoztatott „végvári demokrácia”, jobbágyoknak és kisebb nemeseknek a „communitasok”-ban való összefogása,⁷⁶ különleges kiváltságok,⁷⁷ vagy egy-egy közrendűekkel együtt-érző, közszertetben álló kapitány jó bánásmódja.⁷⁸

Nem csoda, ha a hónapokig csak fizetésük reményéből élő, éhségtől,

⁶⁷ Takáts i. m. 24. o. Szegő i. m. 289. o. Bogacz András és serege Batthyány Ferenchez, é. n.: Batth. Miss.

⁶⁸ L. a Cantio de militibus pulchra leírását: Szilády i. m. VI. 175. o.

⁶⁹ Forgách i. m. 306., 321. o. T. Tár 1906. 254. Szegő i. m. 208. o.

⁷⁰ Takáts i. m. 54. o.

⁷¹ Orsz. Levéltár. Benignae resolutiones. 1556. febr. 15.

⁷² Litt. ad cam. 1551. aug. 3. — 1554: „dulás nélkül pedig egy falu sem akar beszoigálni”. T. Tár 1906. 113—114. o. — 1555. Sziget: „az várhoz való tartomán semmiképen nem akar hallgatni az várhoz és semmi jövedelmét nem akarják beszoigálni. Most az én képembeli emberem... reá küldet volt egy falura dulni az jövedelemért, ott az pórok reá támattak és vagy három grabantot meg eltek, ezek után megbírták az pórokat és vagy három házat elégettek a faluban; egybbfele is, valahová küldünk, mindenfele rátamadnak a királ ő felsége népére”. T. Tár. 1906. 118. o.

⁷³ Sinkovics i. m. (Főisk. Tört. Tankönyv).

⁷⁴ A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Kiadta: Géresi Kálmán. III. (Bp. 1885.) 343. o.

⁷⁵ HTK. III. 633. o.

⁷⁶ Acsády: HTK. 1888. 85. o. Szegő i. m. 309. o. Szekfü i. m. III. 224. o.

⁷⁷ Szegő 191. o.

⁷⁸ Tinódi, Szilády: i. m. II. 58. o. Litt. ad cam. 1555. febr. 28.

hidegtől gyötört zsoldosok nem mindig túrték méltatlan helyzetüket. Az ellenállás leggyakoribb fegyvere a szökéssel való fenyegetőzés, máskor maga a szökés volt; időnként a szolgálatnak, az átvonulásnak, vagy a zsákmányrész kiadásának megtagadása s a nyílt lázadás.⁷⁹

A hatalom urai minden rendelkezésre álló eszközzel igyekeztek elfojtani a nyomorgó hadinép ellenállási kísérleteit, szökésmozgalmát. A király pénzalapot utalt ki a helybenmaradók megjutalmazására, a kapitányok utasításába bevették, hogy rábeszéléssel igyekezzenek visszatartóztatni a távozásra készülöket. A szökőknek üldözésére indultak, „törvényt kértek” rájuk, az országgyűlések artikulusokat hoztak ellenük.⁸⁰ Kivételkép hallunk erőszakos toborzásról is.⁸¹

A paraszti-kisnemesi származású harcosok ezrei és a magas hadvezetés urai közt fennálló és ki-kirobbanó ellentétek magyarázzák csak meg azt az ellentmondást, mely az országgyűléseknek magyar zsoldosok alkalmazását követelő határozatai közt egyfelől, és a toborzás nehézségei, a jelentkezők hiánya, vonakodása, az elszegődöttek szökődése közt másfelől jelentkezik. A rendek követeléseai az 1540-es években, a török elől való futás első nagy hullámával egy időben hallhatóak először s évtizedeken át újra vissza-visszatérnek; viszont az 50-es és 60-as évek nagy hadjáratai idején, meg az 1593-ban induló nagy háború éveitől állandóan hangzik a panasz a zsoldosok hiánya s szökésük, követelődéseik miatt. 1599-ben a személyes fölkelést is arra való hivatkozással hárítják el, hogy „a katonaság színe-virága és szinte minden hadviselésre alkalmas ember zsoldért szolgál és csak a hadviselésre alkalmatlanok maradnak otthon”.⁸² Az ellentmondás feloldását a minden úton megélhetést kereső paraszttság nyomora és az üzleties szellemű toborzókkal szemben való ellenállása adja meg.⁸³

* * *

Tekintsünk vissza a fejlődésre: Paraszti eredetű zsoldosaink száma a kezdeti néhány ezerről a század végéig 7—9000-re növekedett, alkalmi vállalkozások idején 30 000-nél többre is. Am még ez az utóbbi sem volt nagy szám a paraszttság többbszázezres tömegéhez viszonyítva, melyet a kereset nélkül maradt hajdú-pásztorok, majd a török ellenség meg

⁷⁹ T. Tár. 1906. 113—114., 119. o. Litt. ad. cam. 1555. márc. 16. *Barabás*, i. m. I. 365. o. *Eckhardt*, i. m. 96. o. Litt. ad cam. 1566. márc. 7. („pro exemplo habentur illi, qui ex Gywla cum vexillo et timpano ad rebelles suae maiestatis venerunt et vereor ne... in confinibus quoque superiorum partium regni, pecunia deficiente, similiter accedat.”)

⁸⁰ 1000 Ft. az otthon maradóknak; Orsz. Levéltár. *Benignae resolutiones*. 1555. dec. 31. — Kapitány utasítása: *Vere*: i. m. 284. o. — Üldözés: T. Tár 1907. 126. o. — Törvények: 1567:30, 1595:23, 32.

⁸¹ *Forgách* szerint 1566-ban „classiarum tarde et ex paganis conscripti, perique vi”... (i. m. 349—50. o.)

⁸² 1599:22.

⁸³ A birtokok után és a rovásadóból kiállított katonák — legnagyobb ré szükben ugyancsak zsoldosok, — valamint népfölkelők kérdései külön tanulmányt igényelnek.

a főidesúri erőszak elől menekültek ezrei csak egyre szaporítottak. A század végén mintegy 160—200 000 paraszteszalád férfitagjai szolgálták az utánpótlást, elsősorban a 80—100 000-re rúgó szegényparaszti rétegből származók s rajtuk kívül az apjuk pályáját követő zsoldosfiak is.

A várak őrségébe a kapitányok, hacsak lehetett, a közelből, ismerősök közül toboroztak katonát. Ilyenekül kínálkoztak mindenekelőtt a várbirtok jobbágyai-zsellérei, azután a várban vagy környékén meghúzódott menekültek, akik rendszerint közeli hódoltsági területről futottak oda. A toborzók csak ritkán kerestek fel távolabbi környéket is.

A mezei seregek toborzó gócai a városok lettek: idegeneknek szállást, alkalmi munkát kínáló külvárosaikkal, nagy embertömegeket vonzó vásáraikkal.

A század folyamán növekvő gyalogzsoldos-keresletet a szegényparasztság párhuzamos megduzzadása ki tudta volna elégíteni. Ám a zsoldos szolgálatnak igen sokszor alkalmi jellege, a fizetlenség és a parancsnokok rossz bánásmódja sokakat elidegenítettek a katonaelettől. A jelentkezők alkudoztak, s ha nem teljesítették kívánságaikat, gyakran elégedetlenül távoztak, hogy inkább mezőgazdasági munkát vállaljanak vagy külföldön álljanak be katonának. A beszegődöttek elszökdöstek, megtagadták az engedelmisséget.

* * *

De akármennyire rákényszerültek is érdekeik jogos védelmére, a katonaelet sohasem sülyedt náluk üzletté és zsákmányszerzési alkalmommá, ahogyan az a jó pénzért bármely urat kiszolgáló külföldi zsoldosknál történt.

A névtelen magyar vitézek tizezrei, az ország és a környező területek nem-magyar népeiből jöttekkel együtt, így is a hősi önfeláldozás örök időkre szóló példáit adták harcaikban, amikor hazájukat és vele a népek európai közösségét védték az idegen hódítók ellen. Az önfeláldozás és sorsvállalás sok esetben kimutathatóan eljutott már a tudatosságig. Ezt fejezi ki, bár sok helyen még a császár meg a nagyurak iránti hódolat hagyományos külsőségeihez tapadva, az egri katonák univerzitásának levele, melyben három vitéz katonatársuk kérvényét támogatják: „ezeknek mynd attyok és attyok fyok w felsegenek hywen zolgalthak halalokwal és rabsagokwal és werek hullasokwal mynd holtigh es az w felsegek eleyenek, mostan penigh ez vithezlo zemelyek ys iffyusagokwtwl fogwa w felsegenek hywen zolgaltak ugyan ezen helyben, nem gondolwan sem halalokwal, sem rabsagokal, sem penig werek hullasokwal es vthann is hywen zolgnak w felsegenek...⁸⁴ És ezt fejezi ki a battányiak levele: „bizon iob, hogi Nagisagod rabiaj legiwnk yastwl fiastul, hogi sem az idegen nemzetsege.”⁸⁵

* * *

⁸⁴ Eckhardt i. m. 245—246. o.

⁸⁵ Battányiak levele Batthyány Ferenchez: Batth. Miss.